

заході сонця по сигналу (биття металевою палкою по рейці). Відповідальним по обшинним господарствам та спілкам залишався староста. Він мав давати наряди бригадирам та іншим відповідальним особам господарства та спілок і контролювати хід виконання робіт. Залишалась система покарань: за невихід на роботу накладався штраф в 3 трудовні, за злісне невиконання розпоряджень могли залишити і без земельного наділу в спілці чи господарстві [41, арк. 26 зв.].

Отже, німецька політика в сфері сільськогосподарського виробництва на Чернігівщині, незважаючи на видимість реформ, була спрямована на масове пограбування місцевих аграрних ресурсів на користь Рейху. Селянину в цій політиці відводилась роль робочої сили, примушеної до праці постійними погрозами, побоями або смертю. Чи не єдиною умовою виживання населення в ті часи стали власні земельні наділи та напружена праця майже без будь-яких засобів сільськогосподарського виробництва.

Посилання

1. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 23 с.; Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941-1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.І. Власенко. – К., 2007. – 22 с.; Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

2. Перехрест О.Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище / НАН України. Інститут історії України. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 4.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 4.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3110, оп. 1, спр. 3.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 4.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 4.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 14.
9. Справочник председателя колхоза / Автор. кол.: Абрамов В.А., Анисимов Н.И., Долгополов М.И., Ихтейман И.М. (рук. авт. кол.) и др. – М.: «СЕЛХОЗГИЗ», 1941. – 608 с.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 63.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3263, оп. 1, спр. 7.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3222, оп. 1, спр. 3.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3264, оп. 1, спр. 4.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1429, оп. 1, спр. 121.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 69.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4431, оп. 1, спр. 8.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3222, оп. 1, спр. 3.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3056, оп. 1, спр. 2.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.

28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 84.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 79.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 83.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 67.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 73.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 73.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 79.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3199, оп. 1, спр. 1.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4430, оп. 1, спр. 1.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3270, оп. 1, спр. 23.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4268, оп. 1, спр. 50.
39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3221, оп. 1, спр. 18.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 144.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3264, оп. 1, спр. 18.

Шаповаленко Е.Ю. Сельскохозяйственное производство как повседневная практика жителей Черниговщины в 1941-1943 гг.

На основе документальных и архивных источников исследуется положение крестьянства Черниговщины в разрезе немецкой оккупационной политики в 1941-1943 годах в сфере сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: аграрная политика, общинное хозяйство, трудодень, принуждение крестьян, земельные товарищества.

Shapovalenko Ye.Yu. Agricultural production as a daily practice of the population of Chernihiv region in 1941-1943

The state of the peasantry of Chernihiv region is studied in the context of German occupation policy in 1941-1943 in the field of agricultural production on the base of documentary and archival sources.

Key words: agricultural policy, community management, work-day, forcing farmers, agricultural associations.

13.03.2013 р.

УДК 94(477.5)«1945/1955»:332.83

В.М. Гаврилов

ВІДБУДОВА ЖИТЛОВОГО ФОНДУ В КОЛГОСПНИХ СЕЛАХ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОБЛАСТЕЙ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ)

Стаття присвячена вивченню однієї з ключових соціальних проблем, що постали перед повоєнним селом після вигнання німецьких окупантів – відсутності житлового фонду і заходам по його відновленню.

Ключові слова: руйнування, будівництво, житло, будівельні матеріали, колгосп, будинок, кредит.

Серед гострих проблем, що постали перед українським селянином відразу після вигнання окупантів, була житлова проблема. Вона тривалий час залишалась не розв'язаною, незважаючи на урядові рішення та обіцянки про допомогу. У роки окупації, за даними Наркомзему УРСР, тільки в 197 районах лівобережних областей УРСР окупантами було спалено 319 тис. житлових будинків колгоспників [1].

Спеціальні історичні праці з даної проблематики

відсутні, за винятком окремих сюжетів у контексті вивчення проблем післявоєнної української села та праць загальноісторичного характеру [2]. Частково дана проблема розглядалась також у медичній літературі із санітарно-гігієнічної точки зору [3].

Мета даної розвідки – проаналізувати втрати житлового фонду після окупації, заходи влади по його відбудові, форми і методи відбудовчих робіт та їхні результати.

Особливо тяжким спадком війни був у Північному Лівобережжі України. Тут німці відходили без поспіху і мали час для застосування тактики «спаленої землі». Розслідуванням Державної надзвичайної комісії було встановлено, що за період тимчасової окупації Сумської області фашисти спалили повністю 128 і частково 635 сіл. На руїни і згарища було перетворено 35,6 тис. дворів колгоспників [4, 70]. Чернігівщина в цій сумній статистиці також посідала одне з чільних місць. Загальна сума збитків, заподіяних окупантами, становила тут 21,8 млрд. крб. [5, 70]. Частково та повністю було зруйновано 34 806 житлових будинків [6, 3] або 11,4 % житлового фонду. Повністю було зруйновано 61 населений пункт, на 60 % – 950, частково – 2063, уціліло повністю – 760 [7, 120]. На момент визволення в землянках мешкало 22 249 родин області [8, 4]. Середня орієнтовна вартість зруйнованого селянського двору складала 50 тис. крб. [9, 128]. Крім того, велика кількість селянських родин проживала на чужій житловій території. Як згадує жителька с. Лемеші Козелецького району Клавдія Степанівна Скотар, у хаті її батьків мешкали чотири родини, які втратили свої будинки під час окупації [10].

Ще під час війни, 21 серпня 1943 р., Рада Народних Комісарів та ЦК ВКП(б) видала постанову «Про невідкладні заходи по відновленню господарства в районах, визволених від німецької окупації». Згідно з нею для керівництва та координації робіт по будівництву житла та культурно-побутових закладів формувалась відповідна ієрархія інституцій: союзний та республіканський наркомати з житлово-цивільного будівництва, при облвиконкоммах – спеціальні управління у справах сільського та колгоспного будівництва, при сільрадах – будвідділи та контори. Колгоспи створювали свої будівельні бригади, але за браком ресурсів вони не могли якісно забезпечити попит населення на житло. У доповідній записці на ім'я М. Хрущова було зазначено, що індивідуальне житлове будівництво у 1944 р. ведеться незадовільними темпами [11, 40].

Серйозним недоліком у будівництві житлових будинків для колгоспників було те, що вони проводились, як правило, силами самих колгоспників-забудовників, майже без допомоги колгоспів і місцевих організацій. Колгоспи лише надавали допомогу виділенням лісу «на корню» та місцевими будівельними матеріалами і дуже обмежено тягловою силою.

Нерідко адміністрації колгоспів не тільки не надавали допомоги робочою силою, але часто, коли кол-

госпнику вдалося домовитися з іншими односельцями про надання допомоги у будівництві, безпідставно заважали цьому. Це суперечило селянській традиції толоки – надання колективної допомоги при будівництві житлових будинків та господарських споруд. Колгоспники були змушені займатись будівництвом власного будинку у вільний від колгоспної роботи час. Інколи навіть колгоспники-передовики, не маючи змоги відволікатись на будівництво власних будинків, мешкали в дуже поганих умовах. Житлові будинки на селі будувались у вигляді простої хати, як і 20-30 років тому. Така хата була недостатньо світлою, з низькою стелею, в більшості випадків мала лише одну кімнату та кухню, хоча офіційні джерела твердили, що «будинки колгоспника складається із комплексу житлових та допоміжних, достатньо відокремлених одне від іншого приміщень» і має в розрахунку на одну особу 9 м² площі та 25-29 м³ повітряної кубатури [12, 92].

У той же час колгоспи мали достатньо можливостей для виробництва місцевих будівельних матеріалів і використання їх у будівництві. В обох областях Північного Лівобережжя були великі запаси глини та лісу, з яких можна було виготовляти цеглу, черепицю та інші місцеві будівельні матеріали. Їх виробництво могло бути легко організоване силами самих колгоспів, оскільки для цього не потрібно складного обладнання та висококваліфікованої робочої сили.

Не випадково й постанова РНК УРСР № 117 оцінювала роботу по будівництву нових та відбудові старих житлових будинків на селі як незадовільну. З виділених на 1944 р. кредитів у сумі 20 млн. крб. на індивідуальне житлове будівництво було використано лише 800 тис. крб. або 4 % [13, 43]. Тут же було відзначено, що Чернігівська, Сумська та Київська області зовсім не розпочали кредитування індивідуальних забудовників. У районах, звільнених від німецької окупації, забудовники отримували пільги при сплаті податку з будівель, а також для них мав бути проведений пільговий продаж будівельних матеріалів від розбирання зруйнованих будівель. Додаток до постанови визначав перелік торгових точок з продажу таких будівельних матеріалів. Кількість їх була досить обмеженою. Так, на всю Чернігівську область було лише три такі спеціалізовані магазини, на Сумську – два [14, 47].

Додатково регламентувала заходи по відбудові житла колгоспників постанова ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР від 28 квітня 1945 р. «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель колгоспів та культурно-побутових закладів в селі». У постанові зазначалося, що все сільське і колгоспне будівництво має проводитись на основі заздалегідь складених і затверджених проектів забудов [15, 10]. Як наслідок, у більшості колгоспів було розпочато створення будівельних структур. Так, у Краснопільському районі Сумської області для проведення будівництва у 12 колгоспах були створені бригади по 8 чол. кож-

на. У Дубов'язівському районі на 1945 р. було заплановано будівництво 340 будинків для колгоспників, 3 школи та 1 клуб. У всіх колгоспах району було утворено 45 будівельних бригад по 7-8 чол. у кожній, у Білопільському районі було організовано 18 бригад. У Роменському районі розпочались роботи по відбудові 12 колгоспних цегельних заводів потужністю кожного з них 70 тис. шт. цегли на рік.

У доповідній записці від 25 квітня 1945 р. на ім'я Й. Сталіна М. Хрущов пропонував установити такий порядок, щоб відповідальність за забезпечення селян житлом покладалася безпосередньо на колгоспи, коли житлові будинки зводилися б організовано, силами і засобами колгоспів, за рахунок тих колгоспників, для яких вони будуються. Для проведення робіт по будівництву кожен колгосп мав створити постійну будівельну бригаду. У розрахунку одна бригада з 15 чоловік могла побудувати 1-2 кімнатний будинок за 15-16 днів, 3-х кімнатний – за 20 робочих днів. За сезон така бригада будувала б 10-15 двокімнатних будинків. Затрати робочого часу на будівництво одного двокімнатного будинку складала 500-600 трудовнів.

Загальна сума трудовнів, нарахована колгоспом за будівництво будинку, зараховувалась як заборгованість колгоспника, якому було побудовано будинок, з погашення її упродовж кількох років. Строк погашення заборгованості встановлювався загальними зборами колгоспників. Розмір щорічного погашення становив 25-30 %. При наявності в сім'ї одного працездатного розстрочка могла надавалась на 8-9 років, двох працездатних – 4-5 років, трьох – 2-3 роки.

Грошові затрати колгоспу повинні були бути повністю покриті колгоспником у тому ж році за рахунок державних кредитів на індивідуальне будівництво, а при необхідності – за рахунок його заробітку [16, 21]. Вартість будівництва однокімнатного, з кухнею, будинку колгоспника з різноманітних матеріалів становила від 4 351 до 5 254, двокімнатного будинку – від 5 700 до 7 807 крб.

Четвертий п'ятирічний план 1946-1950 рр. також передбачав проведення нового будівництва та відновлення житлового фонду в селах, але в основному на кошти колгоспів. Держава брала на себе лише зобов'язання по обмеженому кредитуванню та наданню допомоги будматеріалами. Так, річний кредитний план Городнянського сільгоспбанку для Тупичівського району Чернігівської області передбачав виділення наступних сум на індивідуальне будівництво: колгоспникам – 50 тис. крб., демобілізованим – 50 тис., інвалідам Вітчизняної війни – 10 тис. [17, 155]. Але громіздка управлінська система та перекладення відбудови на колгоспи гальмували процес відновлення зруйнованого житлового фонду.

Плани робіт по міністерству житлово-цивільного будівництва постійно не виконувались і ледве перевищували 60 % [18, 162]. Так, за 1947 р. план по житловому будівництву в Чернігівській області було виконано

на 64,2 % [19, 12]. По Сумській області з асигнованих 340 тис. крб. у 1947 р. було освоєно 171 тис. крб. або 50,3 %, а план будівельно-відновлювальних робіт виконано лише на 30 % [20, 2]. Та й новобудови, до всього, не відзначались належною якістю. Обстеження сіл Чернігівської області комісією ЦК КП(б)У показало, що «нові будинки колгоспників в переважній більшості випадків являють собою чотиристинну хату з великою піччю в кутку. Стіни більшості хат сплетені з хмизу або з рублених дерев'яних пластин, обмазаних глиною з двох боків. Дахи солом'яні, долівки глиняні, вікна маленькі з низькими підвіконнями» [21].

Для прискорення будівництва житлових будинків для колгоспників, що проживали в землянках, було винесено спеціальне рішення Чернігівського обкому партії та облвиконкому від 30 березня 1948 р. № 675, а також відзначено особливо незадовільний стан будівництва в Добрянському, Гремяцькому, Козелецькому та Любецькому районах [22, 11]. Наприкінці 1948 р. в області «мали потребу в лісоматеріалах» (тобто жили в землянках) 1,5 тис. сімей. Крім того, в чужих житлах (а отже, потребували розселення) мешкали 2 783 сім'ї [23, 49]. Уповноважений держплану СРСР по Чернігівській області К. Артем'єв доповідав про хід виконання плану по сільському житловому будівництву наступне: «Перевірка показала, що ця робота в області ведеться незадовільно. Організації, що здійснюють побудову житла в сільській місцевості, станом на 1 вересня план виконали на 41,7 %, а план будівництва жител для колгоспників виконано всього на 35,6 %. Особливо незадовільно організовано будівництво жител для колгоспників, які проживають в землянках» [24, 213]. На початок 1949 р. у половині районів Чернігівської області ще існували землянки. Особливо багато їх було в Козелецькому районі – 216, Любецькому – 228, Добрянському – 186, Ріпкинському – 184 [25, 4].

5 січня 1949 р. була видана постанова Ради Міністрів та ЦК КП(б)У «Про хід будівництва житлових будинків для колгоспників, що проживають в землянках та на чужій території». За постановою на індивідуальне житлове будівництво в Чернігівській області виділялись кредити в сумі 300 тис. крб., а також було розподілено 3040 м² скла та 1480 м³ лісу [26, 7]. Цих ресурсів, звісно, не вистачало. Так, скажімо, у Любецькому районі для 171 родини, що проживали в землянках, за півроку побудували лише 14 будинків, в Новгороді-Сіверському для 91 родини – один будинок, а з початком жнив ця робота взагалі загальмувалась до глибокої осені. Крім того, виявилось, що лише за два місяці 1949 р. кількість родин, які проживали на чужій території, збільшилась на 51 родину за рахунок поділу основних і переходу частини сім'ї, котра відділилась, на чужу територію.

План сільського та колгоспного будівництва 1949 р. у частині побудови житлових будинків було виконано на 60,9 % – із запланованих 158 370 будинків було зведено 96 375. Найгірше зводились будинки для селян,

які проживали в землянках. З 1949 р. було побудовано лише 6144 будинки, що становило 50,1% плану [27, 12]. У Сумській області виконали план побудови житлових будинків на 75,3%, звівши їх до 6022. Чернігівщина дещо перевиконала план, побудувавши 6122 будинки, при тому, що план передбачав 6 тис [28, 98]. Але й цього не вистачало.

На 1 січня 1950 р. в Україні діяло 2136 цегельних заводів, 144 – по виготовленню черепиці, 8949 столярних майстерень, 77 пилорам, 757 цегельних пресів, 369 черепичних пресів, 1243 глином'ялки, 848 деревообробних станків. Усього по Україні з передбачених планом 1,3 млн. будинків на кінець п'ятирічки було збудовано 650,6 тис. або 50% [29].

За 1950 р. у Чернігівській області було збудовано лише 178 будинків для селян, що мешкали в землянках [30, 2]. Не завершилось переселення сільських жителів, що мешкали в землянках до будинків і в 1951 р. Лист з республіканського управління у справах сільського і колгоспного будівництва начальнику Чернігівського облуправління А. Суворову вимагав прискорити цей процес, а також прозвітувати, які практичні заходи здійснено для тих, хто проживав у землянках, особливо для родин загиблих та сиріт [31, 76]. Отже, не можна погодитись із твердженням, що все сільське населення, яке в роки війни залишилось без притулку, на початок 1951 р. було переселено з землянок у нові будинки [32, 278].

За систематичне невиконання планів будівництва у 1951 та 1952 рр. були звільнені ряд завідуючих райбудвідділами. Наприклад, при звільненні завідуючого Тупичівського районного будвідділу Половинника йому в винуватості, окрім зривів планів будівництва по району, було також поставлено ігнорування заборони використання дерева як основного будівельного матеріалу та крайню обмеженість у використанні місцевих матеріалів [33, 1].

Публікації початку 50-х рр. підкреслюють велику увагу до цієї проблеми з боку партійно-радянських органів та наявність на місцях різноманітних типових проектів житлових будинків, навіть адаптованих до кліматичних умов: «Кожен колгоспник може отримати у відділі сільського і колгоспного будівництва найбільш прийнятний для себе проект житлового будинку і будувати за цим проектом» [34, 16].

Але щодо якості новобудов, то вона навіть у 50-х не досягла необхідного рівня. Тут показово є доповідна старшого інспектора Головного управління у справах промислової і споживчої кооперації П. Лиходіда, який відвідав ряд областей, серед них і Сумську та Чернігівську: «Будівництво нових приміщень здійснюється примітивним способом і не завжди якісними будматеріалами, до того ж в більшості випадків новобудови здійснюються в застарілому стилі сільських побудов, що не може задовольнити вимог колгоспників» [35, 93]. Більшість перевіряючих відзначали примітивну організацію виробництва, низь-

ку механізацію, відсутність постійних кадрів (в дрібних колгоспах або взагалі не було будівельних бригад або вони були по 3-4 чол.) та відволікання в зв'язку з цим колгоспників від польових робіт, повільне розгортання виробництва та видобутку місцевих будівельних матеріалів, вільні ціни на матеріали та обладнання, непорядкованість норм виробітку та розцінок при будівництві, відсутність прогресивно-преміальної оплати. Крім того, плани будівництва житла не узгоджувались з виробничими планами колгоспів, розмір кредитування до 10 тис. крб. зі строком погашення на 7-10 років не відповідав зростаючим вимогам до облаштування. Отже, можна погодитись з висновком дослідників, що «не дивлячись на актуальність та народногосподарське значення дослідження по плануванню та забудові сільських населених пунктів, їхній рівень значно відставав від потреб» [36, 16].

Таким чином, одна з найголовніших соціальних проблем післявоєнного села тривалий час залишалась нерозв'язаною. Державна політика на селі спрямована, перш за все, на відновлення виробничих потужностей колгоспів, залишала поза увагою необхідність створення належних побутових умов для сільських жителів. Зазнавши поневірянь під час війни, багато селян навіть через п'ять років по її завершенні не мали власного житла. Більшості з них помешканням слугували землянки та непридатні для житла господарчі будівлі. Не маючи власного житла, і, відповідно, господарства, ця категорія селян часто спокушалась на пропозиції вербувальників про переселення до південних регіонів України та за її межі. Але в місцях розселення побутові умови часто виявлялись аналогічними або ще гіршими, і багато селян змушені були повертатись назад.

Матеріально слабкі та організаційно незміцнілі колгоспи і в цьому питанні виявились заручниками влади. Уявлення про їхню самодостатність були абсолютно невинуваті. Усі турботи вкотре важким тягарем лягли на плечі простого селянина, який знову опинився віч-на-віч зі своїми проблемами.

Посилання

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 80, спр. 296, арк. 20.
2. Історія народного господарства УРСР [в 3 т., 4 кн.] / Дерев'янкін Т.І. та ін. – Т. 3. – Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1985; Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / гол. ред. В. М. Литвин. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006; Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1950) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1991. – № 1.
3. Федьїнський В.І. Гігієна колхозного села / В.І. Федьїнський, В.Н. Рябов, Л.В. Луц. – М., 1952; Благоустрій колгоспного села [за ред. О.М. Марзєєва]. – К., 1952; Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село / В.Н. Рябов. – М., 1952; Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест / М.А. Мироненко. – М., 1981.
4. Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 70.
5. Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Чернігівська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 70.

6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 3.
7. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 20, арк. 120.
8. ДАЧО, ф. Р-5197, оп. 1, спр. 45, арк. 4.
9. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 20, арк. 128.
10. Запис інтерв'ю з Клавдією Степанівною Скотар, жителькою с. Лемеші Козелецького району Чернігівської області 11 лютого 1999 р. / Архів автора.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 40.
12. Федьинский В.И. Гигиена колхозного села / В.И. Федьинский, В.Н. Рябов, Л.В. Лунц. – М., 1952. – С. 92.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 43.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 47.
15. Благоустрій колгоспного села [за ред. О.М. Марзеєва]. – К., 1952 – С. 10.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 296, арк. 21.
17. ДАЧО, ф. Р-84, оп. 8, спр. 8, арк. 155.
18. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Бабко Ю.В., Бугаєвський Ю.М., Комарова І.Л. і ін., 1941-1976, Т.2 – К.: Політвидав України, 1977. – С. 162.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 337, оп. 4, спр. 118, арк. 12.
20. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 4, спр. 112, арк. 2, 66.
21. Рибак І. Названа праця. – С. 62.
22. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 11.
23. ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 4, спр. 299, арк. 49.
24. ДАЧО, ф. Р-5197, оп. 5, спр. 45, арк. 213.
25. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 4.
26. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 48, арк. 7.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 76, арк. 12.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 76, арк. 98.
29. Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1950) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 61.
30. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 69а, арк. 2.
31. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 75, арк. 76.
32. Історія народного господарства УРСР [в 3 т., 4 кн.] / Дерев'янкін Т.І. та ін. – Т. 3. – Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 278.
33. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 107, арк. 1.
34. Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село / В.Н. Рябов. – М., 1952. – С. 16.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1439, арк. 93.
36. Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест / М.А. Мироненко. – М., 1981. – С. 16.

Гаврилов В.Н. Восстановление жилищного фонда в колхозных сёлах Украины после фашистской оккупации (на примере областей Северного Левобережья)

Статья посвящена изучению одной из ключевых социальных проблем, которые возникли перед послевоенным селом после изгнания немецких оккупантов – отсутствию жилищного фонда и мероприятиям по его восстановлению.

Ключевые слова: разрушение, строительство, жильё, строительные материалы, колхоз, дом, кредит.

Havrylov V.M. Collective farms' housing stock reconstruction in Ukraine after the fascist occupation (on the example of the Left bank Northern regions)

The article is dedicated to exploring one of the key social problems which post-war village faced after liberation from German occupation, such as lack of housing resources and actions on their rebuilding.

Key words: devastation, construction, dwelling, building materials, collective farm, house, credit.

УДК 614.3:394]:93(477.51–25) «1943/1953»

О.О. Баклажко

**САНІТАРНЕ ОЧИЩЕННЯ ЧЕРНІГОВА
ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
В 1943-1953 РР.**

У статті відображений стан санітарного очищення міста Чернігова в 1943–1953 рр. та його вплив на здоров'я і життєдіяльність городян.

Ключові слова: санітарний стан, асенізаційний обоз, сміття, нечистоти, вигрібні ями, двірники, інфекційні захворювання.

Чистота в місті – важлива справа, адже бруд і антисанітарія не лише отруюють повітря і псуєть зовнішній вигляд міста, а й безпосередньо загрожують здоров'ю його мешканців. Відтак, санітарне очищення міст є невід'ємною складовою повсякденного життя мешканців. Чернігів був містом, яке істотно постраждало під час окупації. За таких умов усунення і знезараження відходів життєдіяльності в Чернігові у післявоєнний період набрало особливої актуальності. У процесі відбудови заходи з організації санітарного очищення стали важливим елементом нормалізації повсякденного життя городян. В останні роки історики все більше уваги звертають на історію повсякденності радянського суспільства повоєнного часу. Зокрема, суспільно-політичні настрої та моральний стан населення в повоєнний період досліджував В. Кононенко [23]. Вивченню діяльності загальноосвітніх шкіл України в 1943–1953 рр. присвятив своє дослідження Н. Красножон [24]. Серед узагальнюючих досліджень, присвячених проблемам повсякденності слід відзначити праці Т. Вронської [2] та Л. Ковпак [22], в яких схарактеризовано соціально-побутові умови життя населення України у повоєнний період. О. Ісайкіна детально описала побут і дозвілля городян у 1945–1953 рр., приділивши особливу увагу повсякденним практикам [20]. Окремі аспекти повсякденності чернігівців цього періоду висвітлено в роботах А. Карнабіді [21], М. Яцури [32], І. Єдомахи [33], В. Леуса [25], В. Руденка [29] та В. Сапона [30]. Головну увагу автори зосередили на процесах відбудови міста та відновлення міської інфраструктури. Проте, проблема санітарного очищення в цих роботах не дістала детального висвітлення. Залучення нових документів та місцевої періодичної преси дозволяє пролити світло й на ці реалії повсякденного життя повоєнного Чернігова.

До Великої Вітчизняної війни в містах України було проведено низку заходів з метою покращення санітарного очищення міст та зниження захворюваності кишковими хворобами. Зокрема, було збільшено кількість асенізаційних полів, широко проводилось залучення автотранспорту до очистки, органи влади склали проекти очистки великих міст

14.03.2013 р.